

Entz Géza

A műemléki gondolat sorsa a XIX. században Magyarországon

■ Szimbolikus kiindulópontként az 1818. évet jelölhetjük meg egy hosszú fejlődési út első nyilvános állomásként. Jankovich Miklósnak (1772–1846) a *Tudományos Gyűjtemény* II. évfolyamában *Esedezés a' Magyar Régiségek iránt* címmel ekkor közzétett felhívásáról van szó, amelyben azzal fordult az olvasókhhoz, hogy „A' Nemzet szorgalmát, Tudomány és vitézségbeli Érdemét, következőképpen méltóságát és Dicsőségét” fenntartó és környezetükben található építészeti emlékekről, valamint egyéb régiségekről a lehetőségeikhez mérten tudósításokat, illetve rajzokat bocsássanak a folyóirat rendelkezésére. A rajzok elkészítéséért a felhívás külön díjat is kilátásba helyezett.

Minthogy a polgári fejlődés egyetemes európai kulturális jelenségéről van szó, nem fölösleges azoknak a szellemi és más történeti feltételeknek a felvázolása, amelyek a műemlékvédelmi gondolat megjelenéséhez és intézményesüléséhez vezettek.¹

Szellemi megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a műemlékvédelem az európai ember intellektuális törekvéseinek a XVIII. és a XIX. század fordulóján kialakult, modern kori fejleménye, szoros összefüggésben a valóság egyre szélesebb területeinek megértésére irányuló tudományos erőfeszítések eredményeivel. A mi szempontunkból a *művészet* és a *történelmi*, illetve *művészeti emlék* fogalma megjelenésének van döntő jelentősége. Jól érzékelhető ez, ha a „műemlékvédelem” szó etimológiájára vetünk egy pillantást. A „műemlékvédelem” a német „Denkmalschutz” tükörfordítása, de a szóalakba belejatszik a „Kunstdenkmal”, azaz „művészeti emlék” kifejezés is, az utóbbiból lett a „műemlék” szavunk. A „művész” műalkotást létrehozó/előadó személy értelemben nyelvújítási fejlemény, a művész művekben testet öltő tevékenységének jellemzésére pedig ettől az időtől használják a „művészet” szót. Ezek az európai folyamatokkal összhangban lévő magyar nyelvi fejlemények is jelzik, hogy a műemléki gondolat szorosan összefügg a *művészet műfajokat átfogó,*

általános fogalmának a megjelenésével, nagyjából a XVI. és a XVII. század fordulójától, és ennek folyamányaként a régiségtan egyes szakterületeinek kialakulásával a következő két évszázadban.

A műemlékvédelmi gondolat felmerülésének ezen túl előfeltétele a régi korok alkotásaival kapcsolatban az *emlék érték*, majd ennek részeként a *történelmi érték* megjelenése és további differenciálódása. A reneszánsz kor felismeréséről van szó, amelyben központi szerepet kaptak az antikvitás emlékei mint a *művészeti norma* megjelenítői, illetve e norma meghaladásának viszonyítási alapjai. Ez a szemléleti újítás kezdettől fogva intenzív kutatási tevékenységre ösztönzött, ami a kor értelmisége, a humanisták körében az emlékek szisztematikus számbavételének, valamint beható vizsgálatának és az eredmények közzétételének törekvéseit általános igénnyé tette. (Felmérések, traktátusok, viták stb.)

A *művészet* mint önálló kategória és a *művészeti emlék fogalma* Johann Joachim Winckelmann-nak *Az ókori művészet története* című, 1764-ben publikált munkájában kapott először központi szerepet. Winckelmann és az általa megalkotott művészettörténet azonban a görög művészetre még a művészet egyetemes normájaként tekintett, ami viszont az antikvitáson kívül eső, azaz más népek alkotásainak értékelését is csak e norma függvényében tette lehetővé. Az értékelés e korlátját nem sokkal később a huszonegy éves Goethe döntötte le az először 1772-ben megjelent röpiratában, amelyben a strassbourgi katedrális az általa egyetlennek vélt alkotójának, Erwin von Steinbachnak az emlékművévé, az épületet pedig német *nemzeti műemlékké* avatta. Goethe szenvedélyesen száll szembe azokkal, köztük német művészettudósokkal, akik a klasszikus művészet normái alapján – régi hagyomány rabjaként – megvetik és lesajnálják a gótika alkotásait, amiket ő Strassbourg példáján lelkesülve és lelkesítve, a művészetek történetének a klasszikus antikkal egyenrangú teljesítményeként ün-

nepel. Itt tehát mintegy a szellemi emancipáció lépcsőfokaként jelenik meg a nemzeti műemléknek a következő században nagy ívű pályát befutó gondolata. Goethétől származik a *műemlékvédelemnek mint erkölcsi maximának* a talán legkorábbi, világos megfogalmazása is. A festő és művészeti író barátjával együtt *Propyläen* címmel, 1797 és 1800 között kiadott művészetelméleti folyóiratában 1799-ben ezt írta: „Az összes műalkotások, mint ilyenek az egész művelt emberiség tulajdonát képezik, és azzal a kötelezettséggel vannak összekapcsolva, hogy megőrzésükről gondoskodjanak.”

A fennebb idézett, korszakjelző opusok szerzői természetesen nem magányos hősök, mögöttük, mellettük és körülöttük sokan és, ahogy a generációk egymást követték, egyre nagyobb számban dolgoztak az általuk megjelölt elvek szerint. A műemlékvédelem megjelenését előkészítő szellemi mozgalmak értelmiségi szereplői papok és szerzetesek, független művészek, műgyűjtők, építészek, orvosok, jogászok vagy a felvilágosult kormányzatok különböző, elsősorban az építési hatóságoknál működő tisztviselői voltak, minden társadalmi rétegből. Ők azok, akik a XVIII. század első felétől akciókat indítanak a történelmi és művészeti emlékek védelmében, műemlékeket leltároznak, és ilyen adatokat, ilyen illusztrált gyűjtéseket tesznek közzé.

Ezzel párhuzamosan zajlott le az a változás is, amelyben a művészet iránt érdeklődők és elkötelezettek körében a műértő kritikus mellett megjelent a *szakember*, előbb a régész, aztán a művészettörténész, majd az építész is, aki már a tudomány folyton csiszolt és gyarapított eszközeit vetette be, hogy az érdeklődése és tisztelete tárgyát képező régiségeket most már (mű)emlékként rendszerezze, történetét feltárja, lényegét megértse és mindezt másokkal is megismertesse, arra törekedve, hogy védelmük érdekében minél szélesebb körben szerezhessen támogatást. Mindezek során aztán az e körök által is osztott goethei gondolat jegyében körvonalazódott egyre határozottabban az intézményes feltételek megteremtésének konkrét igénye és követelményrendszere. Ilyen módon érett meg a gondolat, hogy a *műemlékek védelme közügy*, tehát *alapvető állami feladat* is, amelynek ki kell alakítani jogi és szervezeti kereteit, a védendő emlékek szakszerű felleltározásától a magánérdek észszerű korlátozásán keresztül a szakemberképzésig.

Egy ilyen komplexitású program legalább részleges megvalósulásának tényleges lehetősége akkor nyílt meg, amikor a vázolt szellemi törekvések a XIX. század első évtizedeiben találkoztak az államszervezésnek Európaszerte a feudális viszonyokat meghaladó és a szaksze-

rúséget előtérbe állító tendenciáival. 1815-ben, Poroszországban alakult meg az első, műemlékvédelemmel foglalkozó állami szerv, *országos bizottság* formájában. 1830-ban ugyanerre a célra már *hivatali szervezetet* hoztak létre Franciaországban.

Amikor tehát Jankovich Miklós a bevezetőben idézett felhívást megtette, Európa nyugati felében már a műemlékvédelem állami intézményeinek a létrehozása volt napirenden. A műemlékügy születése idején Európaszerte, így Magyarországon is egyszerre volt nemzeti és egyetemes gondolat. Jankovich gyűjtő tevékenységének fókuszában a római emlékek vagy a késő antik és bizánci elefántcsont faragványok csakúgy helyet kaptak, mint a magyar nemzetnek a „mélyen enyésző” dicsőségét idéző és bizonyító régiségek teljes köre, műtárgyak, könyvek iratok, és ennek szerves részét képezték a felhívásban foglalt építészeti emlékeket dokumentáló rajzok, leírások és írott források is.

Szövegszerű utalás ugyan nincs rá, de a megjelenés helyéből világosan következik, hogy az esetlegesen beérkező anyagok a *Tudományos Gyűjtemény* révén eljuthatnának a nyilvánossághoz. A gyűjtés célja a *még meglévő értékek számbavétele, megismerése és megismertetése*, de ezen keresztül a védelmük megalapozása is, mert, mint írja: „a régiségnek ismeretében lévő tudatlanság, vagy csekély és nem az illendő becsben lévő tartása untalan ront és visszahívhatatlan enyészetbe dönt”. Minden műemlékvédelmi kezdeményezés logikailag első lépéséről van tehát szó, ami elengedhetetlen a *műemlékkultusz* kialakulása szempontjából is, hogy később útját lehessen állni a további pusztulásnak és pusztításnak. Jankovich szövege ilyen értelemben tekinthető a műemlékvédelmi gondolat első hazai megjelenésének.

A művészettörténet és a műemléki gondolat tudományos alapokra helyezésének és a műemlékvédelem modern intézményrendszerének követelése a Jankovicsnál jó negyven évvel fiatalabb tudósgeneráció működése során öltött határozott formát Magyarországon. Ennek háttérében a kiváló művészetelméleti és pedagógiai képességekkel rendelkező Böhm József Dániel (1794–1865) műgyűjtő és éremművész bécsi szellemi köre volt, amelyben együtt indultak szakmai és közéleti pályájukra a tudományos megalapozottságú osztrák és a magyar művészettörténet, muzeológia, régészet és műemlékvédelem megalapítói.

A szepesszombati születésű, rendkívüli kezűességű Böhm 1813-tól a bécsi Akadémián szobrászatot tanult, majd Rómában, Thorwaldsen műhelyében képezte tovább magát. 1831-ben az Udvari Kamara éremtervezője

is lett, ezenkívül számos grafikai ágban is kiemelkedő jártasságra tett szert. Mindez összefüggött az anyagok és megmunkálásuk technikai iránti szenvedélyes érdeklődésével. A művészi gyakorlat mellett történeti és pedagógiai szempontok szerint felépített, rendkívül gazdag műgyűjteménnyel rendelkezett, és a köré gyűlt tanítványoknak ezeken demonstrálta a műalkotások beható vizsgálatára épített, eredeti és előremutató művészettörténeti tanítását. Előadásaiiban az avatott műgyűjtő különleges szakértelmén alapuló megfigyeléseken túl a művészetek fejlődésének történeti dimenziói is nagy hangsúllyal szerepeltek, amelyekben a római tanulmányai, az ottani művészeti körökkel való intenzív érintkezése és utazásai alkalmával szerzett gazdag a tapasztalatait összegezte.

Pulszky Ferenc (1814–1897), aki maga is a kör tagja volt, 1874 és 1880 között írt emlékezéseiben erről így vall: „...ő tanított arra, hogy a műemlékeket mindig összefüggésben bíráljam azon idővel, melyben keletkeztek, s a művészetet minden nemzetnek kulturális állása kifo-lyásának tekintsem, szóval a történelemből ítélem meg az emlékeket, s az emlékekből a történelmet.”² Böhm köréhez tartozott az osztrák műemlékvédelem és művészettörténet-tudomány megalapozásában meghatározó szerepű két tudós, Rudolf Eitelberger von Edelberg (1817–1885) és Gustav Adolf von Heider (1819–1897) is. A kör magyar tagjai közül Pulszky mellett számunkra Henszlmann Imre (1813–1888) a legfontosabb, mert haláláig a magyar műemlékvédelem ügyének leghatásosabb és legeredményesebb előmozdítója volt. A tehetős kassai kereskedőcsaládban született Henszlmann orvosnak tanult, érdeklődése azonban a humaniorák irányába vonzotta, tanulmányai befejeztével meg is vált az orvosi szakmától. Művészeti stúdiumait Fejérváry Gábor (1780–1851), Pulszky Ferenc anyai nagybátyja nevezetes eperjesi műgyűjteményében kezdte. Pulszky és Henszlmann ettől kezdve a tudományművelés, a muzeológia és a műemlékvédelem megszervezése területén, egész pályájukon a legszorosabb elvbarátságban és szövetségben tevékenykedtek. Henszlmann 1835-ben ismerkedett meg Böhm Józseffel, aki, mint minden, körébe került tanítványára, meghatározó hatást gyakorolt az ifjú tudósjelöltre. 1841-ben *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetei és nevelései közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* címmel kiadta művészetelméleti és művészettörténeti nézeteinek összefoglalását. Ebben az elméleti kérdések kritikus és Böhm nézeteit sűrűn idéző tárgyalása mellett kitér a művészeti élet szervezésének, a művészeti értékek megismertetésé-

nek és oktatásának gyakorlati feladataira is. 1841-től az MTA levelező tagja, és 1843-tól a Kisfaludy Társaságé is. További művészettörténeti publikációk után, 1846-ban aktív régészeti munkába is kezdett, a budaszentlőrinci pálos kolostor maradványainak feltárásával. Még ugyan-ebben az évben több tanulmánya is megjelent a kassai dómmal, illetve a mellette álló Szent Mihály-kápolnával kapcsolatban. Szintén 1846-ban került sor a magyar műemlékvédelem megteremtése érdekében általa megfogalmazott felhívás elkészítésére az Orvosok és Természetvizsgálók VII., Kassán és Eperjesen, augusztus 7. és 19. között tartott gyűlésén. Kassai monográfiáját³ ezen a gyűlésen ismertette. Szendélyes hangvételű helyszíni vezetése során rámutatott e kivételes műemlék elha-

Henszlmann
Imre

nyagolt és súlyosan veszélyeztetett állapotára is, felhívta a hallgatóságát, hogy a pusztuló műemlékek védelmére, addig is, amíg erről nem szól törvény, intézzen felkérést a Tudós Társasághoz. A kezdeményezés eredményes volt, az Akadémia fél évre rá komoly felhívást bocsátott ki az ügy érdekében.⁴

A siker a kezdeményezők személyes szakmai és társadalmi súlyán múlt, a társadalmi háttér pedig a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1841 óta évi rendszerességgel összehívott nagygyűlései adták. Ezek kezdeményezője 1840-ben Bene Ferenc (1775–1858) orvos tudós, a magyar Királyi Tudományegyetem orvoskarának

dékánja, 1831-től az MTA tagja volt. (1802-ben ő vezette be a himlőoltást Magyarországon.) Bene javaslatát, Bugát Pál tette közzé az *Orvosi Tárb*ban, kiegészítve azzal, hogy a gyűlésekre más természettudományok képviselőit is hívják meg. A tudományok köre hamarosan kiterjedt az archeológiára, művészettörténetre és numizmatikára is. Ebben komoly szerepe volt Pulszky Ferencnek, Almási Balogh Pálnak (1794–1867) és Kubinyi Ágostonnak (1799–1873), akik jól ismerték a mintaadó francia, német és olasz hasonló szervezetek működését. Az eseményeken a Tudományos Akadémia is rendszeresen, számos tagjával képviseltette magát, és több tucat külföldi tudományos szervezetet is bekapcsoltak a munkálatokba. A tudomány ügyének előmozdításán túl a tudomány támogatói körének szélesítése és a tudományos ismeretek népszerűsítése is szerves részét képezte a rendezők törekvéseinek. A nagygyűléseket mindig más helyszínen tartották, ez így a résztvevők népes tábora számára, országismereteik bővülésével, vállalt feladataik új horizontját nyitotta meg. Jellemző az is, hogy a gyűlések résztvevőinek száma több százra rúgott, 1844-ben Kolozsváron például 355 tag volt jelen és vett rész a munkában.

Az intenzív és jól dokumentált eszmevesztés során a polgári kultúra és tudományszervezés újabb és újabb területei kerültek reflektorfénybe. Így nyílt lehetőség már igen hamar a műemlékvédelem ügyének felvetésére a Kassán és Eperjesen tartott nagygyűlésen, amelynek határozatát a következő év februárjában a Tudós Társaság főtákará, Schedel (később Toldy) Ferenc a *Magyar Akadémiai Értesítő*ben közzétette. A szöveg Jankovich felhívásának logikáját követi, fő feladatként ugyanacsak a nemzeti régiségek legszélesebben értelmezett körének összegyűjtését jelölve meg, ezúttal az Akadémia, mint a gyűjtés szervezője, morális támogatásával. Az érdeklődésre számot tartó emlékek körét időben a szatmári béke dátumával határolták le. A szöveg a gyűjtés eredményének távlati célját a következőképpen jelöli meg: „Ily módon mindenképp az említett osztályokbeli régiségek *lajstromát* lehetne megnyerni, mely alapját tenné és vezérfonalát az utóbbi [értsd: későbbi] intézkedéseknek, miknek feladása [azaz feladata] ama tárgyaknak rajzait, leírásait, története előadását eszközölni, mindezeket egy magyar műtörténeti gyűjteményben a haza elébe terjeszteni.”

A romantikus hevületű bevezető mondatok azonban ennél többre is utalnak. A címben már feltűnik a „műemlék” szó. Jankovich még nem használta, ami azonban továbbra is a nemzeti régiségek *teljes* körét magában foglalja, épületeket, képzőművészeti alkotásokat, viseleteket, fegyvereket és feliratokat, ahogy azt mindjárt a *Felhívás*

első mondatában olvashatjuk: „Míg más nemzetek múltjuk mindazon ereklyéit, melyek egykori míveltségük és fényök felől tanúságot tesznek nagy gonddal, magányos, egyesületi és országos költséggel fenntartják, megőrzik, megújítják, hű és díszes rajzmunkákban a mívelt világgal közlik, műértőik és tudósaik azokat vizsgálataik tanulmányos tárgyává teszik, költőik pedig a költészet varázsfényében támasztják fel halottaikból: addig mi hidegek régi dicsőségünk s annak emlékei iránt, azokat is, miket elmúlt évszázadok viharjai megkíméltek, lelketlenül vagy észre sem vesszük, és legjobb esetben az idő pusztító fogának, semmit sem téve, zsákmányul engedjük, vagy magunk elveszejtjük, a legtiszteletesebb romokat széthányatjuk, hogy házaink néhány kövel olcsóbban épüljenek; a faragásokat szétszórjuk: hiszen nem canovai kéz sima remekjei; falfestményeket bemeszeljük, hogy azok vagy vallási nézeteinket ne botránkoztassák, vagy tarkább képeknek engedjenek helyt; síremlékeket elpusztítunk, a követ válunak vagy kövezetnek használjuk, ha érc azt néhány forint végett beolvasztatjuk, tartalmokat pedig kegyetlen kézzel kivetjük, nem kímélve még az öltözetek érdekes maradványait sem; a harc és béke életét szepített fegyvereket s egyéb eszközöket, mikben az anyag becsével gyakran meglepő műgond és képzelemjáték találkozott, vagy alakjából kivéve tesszük folyó pénzzé, vagy a hozzájuk tapadt hagyományokból kivéve zsidó kézre bocsátjuk; felírások mellett részvétlenül haladunk el, vagy letöröljük, s így tovább.”

E bonyolult körmondat sok mindenre tartalmaz fontos utalást. A szöveg az elmaradottság toposzának retorikai eszközével, az eszményi és a sivár valóság szembeállításával kívánja cselekvésre indítani címzettjeit. A mondat második fele a nemzeti emlékezet számára értéket hordozó és megőrzendő emlékfajta felsorolása, a pusztulásukhoz vezető – *mutatis mutandis* akár napjainkban is tapasztalható –, elítélendő és meghaladni kívánt, tipikus magatartásformák felemlítésével. Mindez éles ellentétet képez a gondolat felvezető részével, amelyben más (nyilván szerencsésebb) nemzetek példáját állítják elének, ahol mindezeket az értékeket „magányos egyesületi és országos költséggel fenntartják, megőrzik és megújítják”, azaz a hozzájuk fűződő közérdek érvényesülésének széles társadalmi bázisa, állami és magánintézményi háttere van, így lehetséges, hogy mindezt a tudomány eszközeivel is vizsgálják, és ahogy az elvárható, az eredményeket méltó módon közzé is teszik. Láthatjuk tehát, hogy az 1847-ben még csak a vágyak birodalmába tartozó cél, az állami műemlékvédelem megvalósítása is ott lebeg már e szövegnek az európai fejleményeket jól ismerő megal-

kotói előtt. Ebben a reménybeli hivatalban fogja majd az intézkedések vezérfonalát jelenteni a *Felhívás* nyomán meginduló gyűjtőmunka eredményeként összeállítható „régiségek lajstroma”.

A forradalmat követő birodalmi restauráció és neoabszolútizmus a műemlékvédelem magyarországi pályájának gyökeresen új irányt szabott. Az ügy legfőbb harcosai közül Henszlmann és Pulszky emigrációba kényszerült, és csak az évtized második felében térhettek vissza Magyarországra. Időközben azonban az 1850-ben kelt császári rendelettel K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale néven megalapították a műemlékvédelem birodalmi szervét, amelynek hatásköre értelemszerűen Magyarország területére is kiterjedt. A Central-Commission tényleges működését 1853-ban kezdhette meg. Az állami feladatkört ellátó intézmény kezdeményezője és legfőbb szorgalmazója a fentebb már említett, Böhm-tanítvány, Rudolf von Eitelberger (1817–1885) mellett Eduard Melly (1814–1854) művészettörténész volt, aki ezt francia minta alapján képzelte el úgy, hogy a kutatás, leltározás és tudományos feldolgozás, illetve a műemlékek védelme, restaurálása/helyreállítása feladatkörét egyetlen intézménybe összpontosítsák, kultuszminisztériumi fennhatósággal. A feladattal megbízott ipar- és kereskedelemügyi miniszter végül, a műemlékvédelmet a középítésügy sajátos ágának tekintve, az ügy szempontjából kevésbé hatékony porosz megoldást választva, a bizottsági formát részesítette előnyben.

Az elsődleges feladat az emlékek összegyűjtése, leírása, publikálása és osztályozása volt. Ebből kellett, hogy összeálljon a „monumentális (keresztény) műrégészeti statisztika”. A Bizottság, amely havonta kétszer ülésezett, nagyrészt kormányzati tisztviselőkből állt, egyetlen szakember tagja a fennebb már szintén említett Böhm-tanítvány, Gustav Adolf von Heider volt. A területi feladatokat az úgynevezett *konzervátorok* látták el. A külön kezelt Erdélyben tizenegy konzervátor volt, a Magyar Királyság területén hét. A konzervátoroknak kellett megtalálniuk azokat, akikre helyben rábízhatóak a kutatási és felmérési feladatok, és akiket *levelezők*nek nevezték. A konzervátoroknak emellett a helyi klérussal és hatóságokkal kellett tartaniuk a kapcsolatot

A Bizottság mindjárt megkezdte a közleményeinek kiadását (*Mitteilungen* sorozat) Karl Weiß (1826–1895), majd pedig az évkönyvet (*Jahrbuch*) is a Böhm köréből jött Gustav Heider (1819–1897) szerkesztésében. Az első füzetben Eitelberger számos szakmai részlet mellett nyugat-európai példákat sorolva a *módszeres műemléki épületkutatás megteremtésének szükségességét hangsúlyoz-*

za. A felleltározáshoz felvételi űrlapot is készítettek, ami a leírandó emlék legfontosabb paramétereinek egységes szempontrendszer szerinti felvételét célozta meg.

A magyar konzervátorok közül Ipolyi (Stummer) Arnold (1823–1886) zohori plébános személyét kell kiemelnünk, aki az alsó-pozsonyi kerület felelőse lett, a levelezők közül pedig Rómer Flórist, akit 1859-ben neveztek ki erre a posztra. A Bizottság hétéves magyarországi működése során a komoly szervezési és politikai nehézségek ellenére is rendkívül sokoldalú és eredményes munkát végzett, ami jól tükröződik a publikációkban. Szempontunkból különös figyelmet érdemel Ipolyi Arnold nagyszabású csallóközi kutatása. A szerző a Central-Commission alsó-pozsonyi (Ausztriával határos nyugatmagyarországi közigazgatási egység) terület konzervátoraként készítette el az első

olyan magyarországi műemléki topográfiát, amely egy tájegység emlékeit a történelmi források figyelembevételével, rendszeres terepbejárás alapján, teljes egészében feldolgozza.⁵ A feldolgozás bevezető fejezetében a módszertani alapvetés mellett tömören ismerteti a vizsgált terület földrajzi határait, természeti és települési viszonyait, betelepülésének történetét, fontosabb birtokosait, építészetének történeti jellegzetességeit, és megfogalmazza azt

a törekvését, hogy adattárában mindazokat a részleteket leírja, amelyek a művészettörténeti tanulmányozás szempontjából bármilyen jelentőséggel bírhatnak. Ez nemcsak az építészeti elemekre vonatkozik, a leírásokban ugyanis kitér a templomok képzőművészeti díszreire, a feliratokra, a berendezésre és a felszerelésre is, az építészeti összefüggések megállapítása során felhasználja a hozzáférhető írásos forrásokat. A bevezető megemlíti, hogy a vizsgálatba vett területen a középkor emlékei dominálnak, de az építészettörténeti összefüggések megállapítása megköveteli a reneszánsz és a későbbi korok emlékei „Egyrészt korábbi nyomait és maradványait rejtik még, vagy legalább korábbi építményekre emlékeztetnek. Másrészt a legjobb bizonyítékokat nyújtják

Ipolyi Arnold

az építészeti emlékek statisztikáját és történetét illetően, amelyekből biztos és üdvözlendő eredményekre juthatunk a különböző korok építési tevékenységének viszonyaira és állapotára vonatkozóan.⁶ Figyelemre méltó az is, hogy a csallóközi topográfia eredményei publikálásuk után néhány évvel már megjelentek a német topográfiai irodalom korabeli alapművében, Wilhelm Lotz kétkötetes német művészeti topográfiájában is.⁷

Emellett a magyar művészettörténet-tudomány és műemlékvédelem szempontjából igen jelentős Rudolf von Eitelberger 1854–55-ös terepbejárása és helyszíni megfigyelései alapján készített tanulmánya a legfontosabb magyarországi románkori emlékekről (Pannonhalma, Lébény, Vértesszentkereszt, Bélapátfalva, Nagybörzsöny, a székesfehérvári bazilika forrásadatai és a Szent Anna-kápolna, a veszprémi székesegyház és Gizella-kápolna, Felsőörs, Tihany, Pécs és Ják).⁸ A szerző mindezeket az emlékeket a tudományos megközelítés szempontjából messze előremutató módon, közép-európai összefüggésbe állítva tárgyalja. E végső elemzésben a birodalmi gondolkodási horizontra visszavezethető, egyetemes nézőpontú megközelítés meggyökerezését a dualizmus korában a művészeti jelenségek nemzeti karakterének középpontba állítása akadályozta, a Monarchia felbomlása után pedig a területén osztozó, egymással állóháborúba merevedett nacionalizmusok tették hosszú időre lehetetlenné. A művészeti jelenségek története regionális és európai összefüggéseinek újbóli felfedezése a két világháború közötti előzmények után, az 1960-as évektől nyitott új utakat, és ezáltal az érintett szakterületeken az európai párbeszédbe való érdemi bekapcsolódás lehetőségét is, a magyar tudományosság számára.

A Central-Commission magyarországi hatáskörének a megszűnését⁹ követően tizenkét év telt el a hasonló felépítésű magyar szervezet, a Műemlékek Ideiglenes Bizottsága munkájának megkezdéséig. Az interregnum sok strukturális nehézséggel járt, a korábbi kutatási és leltározási tevékenység folyamatossága is megszakadt. A szervezeti keretek hiánya mellett az addig műemléki ügyekben igazgatási tapasztalattal bíró, de magyarul nem tudó építési hivatali kar jó része távozott, az emigrációból visszatérteknek, mint Henszlmann és Pulszky, vagy az ekkor színre lépő, börtönviselt Rómer, nem volt kapcsolata a bécsi Bizottsággal stb. Komoly új feladatot jelentett a magyar hivatali nyelv bevezetése is.¹⁰ A hatósági szakapparátus kikapcsolódása a műemlékek védelmének már kiépülőben lévő lehetőségeit vetette vissza egy korábbi időszak szintjére. Az ezzel kapcsolatos kortárs szakmai közérületet jól érzékelteti Rómer Flóris tanít-

ványának, a fiatal Hampel Józsefnek (1849–1913; későbbi régészprofesszor és MTA-tag) 1869-ben, egy konkrét műemlék-rombolási eset kapcsán előadott panasza. „Látni, hogy nálunk századok fognak kelleni, míg Európa műveltebb nemzeteihez fölemelkedhetünk, és hogy azon csekély tisztelet, melyet az absolutismus közegei csak nagy nehezen tudtak saját nemzeti emlékeink irányt reánk erőszakolni a szabadság és alkotmány alatt elpárologván, visszaesünk a tatárok és törökök vandalismusi korszakába.”¹¹

Amikor tehát a központi műemlékvédelmi szervezet hatásköre az októberi diplomával, 1860-ban Magyarországon megszűnt, provizórikusan a Magyar Tudományos Akadémia egy évvel korábban megalakult és kezdetől fogva az ügynek elkötelezett Archeológiai Bizottsága vette át a feladatkörnek a műemlékek tudományos feldolgozásával és publikálásával kapcsolatos részét.

A Tudós Társaság Régészeti Bizottsága fő feladatákként természetesen a tudományos kutatást jelölték meg, ásatások végzését, szakértők utaztatását, a nemzeti és az „általános” régiségtan fejlesztését, továbbá a szakmai publikációkat, és azt, hogy az eredményeket a szélesebb nagyközönség számára is elérhetővé tegyék. A Bizottság működésének ezen a területen voltak valóban maradó eredményei. Ezt három fontos sorozat szolgálta:

Az *Archaeológiai Közlemények*, amelyet 1863-ig Ipolyi, utána 1872-ig Rómer, majd aztán Henszlmann szerkesztett egészen haláláig, 1888-ig. A sorozat 22 kötetet ért meg, az utolsó 1899-ben látott napvilágot;

a *Monumenta Hungariae archaeologica* díszkiadású, 1868-ban megindított sorozata, amelyből négy kötet jelent meg, egy kettős kötetel,

végül a legjelentősebb a máig élő *Archaeológiai Értesítő*.

A vázolt folyamatok eredményeként a XIX. század utolsó harmadában a műemlékvédelem Magyarországon is beépült a tartós állami feladatok körébe.

1872-ben miniszteri rendelettel létrehozták a Central-Commission hazai változatát, a Műemlékek Ideiglenes Bizottságát (MIB), amelynek nevében az „ideiglenes” kifejezés arra utalt, hogy a szervezet működését kezdetől fogva törvényi alapokra kívánták helyezni. Ez 1882-ben következett be, amikor az első magyar műemlékvédelmi törvény a MIB utódként, azonos feladatkörrel és szervezetben, létrehozta a Műemlékek Országos Bizottságát (MOB), amely, a működési mód 1934-ben bevezetett lényeges módosításával, 1950-ig működött. A MIB és utóda, a MOB az Akadémia Archeológiai Bizottságának eredményeire és vezérkarára (Henszlmann, Pulszky, Ipolyi, Rómer és mások) építve kezdhette meg

a tevékenységét. Szervezetileg pedig a bécsi bizottsági felépítést követte döntéshozó testülettel (beltafog), területi felelősökkel (kültagok) és levelező tagokkal, akik a műemléki dokumentálómunkát (rajz, falképek akvarell másolatai, később fényképek, leírások) végezték. A Bizottság szakmai munkáját az előadó irányította, amely tisztséget haláláig (1899) Henszlmann Imre töltötte be.

A műemlékvédelmi gondolat mint kulturális szűkeglet megjelenése és ezzel párhuzamosan a művésztörténeti, történeti és a történeti korokkal kapcsolatos műszaki tudás fejlődése, a tudás átadásának és a műemlékvédelemnek az intézményesülése a műemlékként megbecsült emlékek kezelésének is kialakította a korra jellemző megoldásait. Ennek során már a kezdetekkor felmerültek a kezelési móddal (konzerválás, restaurálás, rekonstrukció) kapcsolatos alapvető, érték szempontú dilemmák és konfliktusok. Ezek egyrészt szakmán belüli dilemmák, másrészt a szakma és az építetők közötti konfliktusok voltak. A műemlékvédők formálódó szakmai elveivel szemben a megbízók legtöbbször egyéni vagy éppen állami reprezentációs szempontokat részesítettek előnyben. Ebből fakadt az egész XIX. századot jellemző konfliktus a *konzerválni* és *restaurálni* akarók között, a század végéig az utóbbiak túlsúlyával.

Befejezésül a kassai dóm „helyreállítása” példáján keresztül igyekszünk bemutatni a historizmus korában megszületett magyar műemlékvédőknek a műemlékhez való viszonyát, amely a század utolsó évtizedétől kezdve egyre erőteljesebb koncepcionális változások jeleit is mutatja.

A kezdet Henszlmann már idézett Kassa-monográfiája, 1846-ból. A szóban forgó mű egyszerre művészettörténeti feldolgozás és politikai program, és világosan kimutatható, hogy megírásakor a Poroszország vezette német nemzeti egyesítési politikához kötődő kölni dómépítő mozgalomnak az üzenete lebegett szerzője szeme előtt. Ezt húzza alá szemléletesen a dóm nyugati homlokzatának Henszlmann által elképzelt, a kölni dóm XIV. századi tervét idéző és azt egy erőteljes négyzetes alapú toronnyal még hangsúlyosabbá tevő rekonstrukciós rajza, amelyet a kiadvány belső borítóján közölt. Ebben az összefüggésben, Marosi Ernő tömör megfogalmazását kölcsön véve, a kassai székesegyház – mint a magyar nemzeti múlt legjelentősebb emléke – „Kölnhöz hasonló vonásainak elképzelésével mintegy Magyarország igényét jelenti be a tervezett Közép-Európában, melynek vezető hatalmai Ausztria és Poroszország lesznek.”¹² A nagy átalakítás Kassán jóval később, 1877-ben indult meg, amikor Trefort Ágoston megbízásából Steindl Imre látott hozzá a romlásnak indult templomnak csak a legszükségesebbekre irányuló hely-

Steidl Imre terve:
Kassai dóm
1877

reállításához.¹³ A munkálatok azonban hamarosan bontásokkal és „stílszerű” kiegészítésekkel, sőt a zavarosnak minősített térszerkezet megváltoztatásával és más, például a meglévő boltozatok koncepcionális hibáit „kijavító” megoldásokkal is járó, átfogó rekonstrukcióhoz vezettek. Elég, ha figyelmesen összevetjük az új alaprajzot a beavatkozás előttivel, hogy az átalakítás mértékét érzékelhessük.

Kassai dóm
Képeslap
1900

Az eredeti épület kereszthajós bazilika volt két mellékhajóval, északnyugaton hozzáépült gótikus kápolnával és az építéstörténet szakaszait is tükröző, igen változatos boltozati megoldásokkal. Az új megoldás kiküszöbölte a szabálytalanságokat, a mellékhajókat a boltozás új rendjével megduplázta, a XV. századi orgonakarzatot lebontatta és újjal helyettesítette, és a stílusegységet hangsúlyozandó a berendezést neogótikus elemekkel (orgonaház, oltárok) egészítette ki. A nyugati homlokzat tervváltozataiban Steindl Henszlmann elképzeléséből ihletődött, ennek megfelelően a középkorban csonkán maradt déli torony teljes kiépítésére és az északnak is gazdagon kialakított gótikus kősisakkal való lezárására készített terveket. Mire azonban a felújítási munkálatok, már a századforduló idején, idáig jutottak, a műemléki szemléletben, Európaszerte és Magyarországon is, éles elméleti vitákban már hosszabb ideje érlelődő, alapvető fordulat állt be. Ennek maximája ez volt: *konzerválni, nem restaurálni!* Vagyis a műemléket anyagában is tisztelni kell. Ettől kezdve a műemlék nem művészi alkotóképességünk kibontakoztatásának és minden korábnál nagyobb (történeti) tudásunk köbe öntésének tárgya, hanem az elmúlt korok alkotóképességének és történetének mással nem helyettesíthető tanúja, amelynek hitelét egyedül a ránk maradt eredeti minél teljesebb megőrzése, tehát konzerválása biztosíthatja. A műemléki beavatkozás összes többi kérdésében aztán az elkerülhetetlen kompromisszumokat is ennek szem előtt tartásával kell megtalálni. A jelzett fordulattal magyarázható, hogy MOB, amely az 1880-as években Steindl toronyépítési terveit még lelkesen támogatta, 1899-ben azokat határozottan elutasította, és a meglévő állapot konzerválására szólított fel. A szemléleti változás természetesen nem egy kitüntetett pillanat műve volt, eszmei követelményei már a műemléki gondolat XIX. század eleji fázisában is jelen voltak, általános érvényre jutásáról pedig az 1930-as évektől beszélhetünk a magyar gyakorlatban. A részletek bemutatása azonban már egy más tanulmány feladata lehet.

JEGYZETEK

- 1 A kérdéskör alapirodalma HORLER Miklós: *A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában*. Bp., BME – MTI, 1984; JOKILETHO, Jukka: *A History of Architectural Conservation*. London, New York, Butterworth-Heinemann, 1999; *A magyar műemlékvédelem korszakai. Tanulmányok*. Szerk. BARDOLY István, HARIS Andrea, Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996; *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*. Válogatta, fordította, előszó MAROSI Ernő, Bp., Corvina, 1976.
- 2 PULSZKY Ferenc: *Életem és korom I–II*. Szerk. OLT-VÁNYI Ambrus, Bp., Szépirodalmi, 1958, I., 94.
- 3 *Kassa város ó német stílusú templomai. Rajzoló és magyarázó Dr. Henszlmann Imre*. Pesten. 1846. Reprint, 1996; mellette kísérfüzet: MAROSI Ernő: *Henszlmann Imre és Kassa városának ó német stílusú templomai*. Bp., Argumentum – MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, 1996
- 4 *Felszólítás minden, a nemzeti becsületet szívében viselő magyarkhoz a hazai műemlékek ügyében = Magyar Academiái Értesítő*, VII. II. sz. 1847, február V–XI. Teljes szövegét hozza az 1859-ben kiegészített újraközléssel együtt *A magyar művészettörténetírás programjai*. Szerk. MAROSI Ernő, Bp., Corvina, 1999, 30–34.
- 5 *Beschreibung der Baudenkmale der Insel Schütt (Csallóköz) in Ungarn*. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale Wien. Bd. III., 1858, 101–106., 130–133., 180–184., 239–247., 268–272. Magyarul *Csallóköz műemlékei = Archaeológiai Közlemények I.*, 1859, 3–173.
- 6 Uo., 130.
- 7 LOTZ, Wilhelm: *Topographie Deutschlands. Ein Haus- und Reise-Handbuch für Künstler, gelehrte und Freunde unserer alten Kunst. Zweiter Band: Süddeutschland*. Cassel, Verlag von Theodor Fischer, 1863; Vö. Bibliográfia és a megfelelő címszavak.
- 8 EITELBERG, Rudolf von: *Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn 1854 und 1855. Jahrbuch der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. I.* 1856, 91–140.
- 9 Erdély a kiegyezésig a Central-Commission hatáskörében maradt.
- 10 A magyar szaknyelv megalapozása érdekében jelent meg a *Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. I. rész. Óskori műrégészet*. Írta RÓMER Flóris, Pest, Emich, 1866; *II. rész. Középkori építészet*. Írta HENSZLMANN Imre, Pest, Emich, 1866
- 11 [H. J.]: *Temesvár melletti kiásott alapok elromlásáról = Archaeológiai Értesítő* 1., 1869, 147.
- 12 *Kisérfüzet a Kassa város ó német stílusú templomai. Rajzoló és magyarázó Dr. Henszlmann Imre*. Pesten. 1846. Reprint = MAROSI: *i. m.* (1996), 11.
- 13 SISA József: *Steindl Imre*. Bp., Holnap, 2005, 88–98.